

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДАГИ НИКОҲ ШАРТЛАРИ ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР

**Парда Норбўтаев
тарих фанлари номзоди**

Қадимги никоҳ шарти патриархат-уруғчилик жамиятининг энг юқори даражада ривожланган, яъни «ҳарбий демократия» даври билан боғлиқ бўлиб, халқ достонларида ҳам ўз аксини топган. Халқ достонлари ва никоҳ шартларига оид этнологик асарларни қиёсий ўрганганимизда, бу шартлар пойга, камондан ўқ узиб нишонга теккизиш ва курашлардан иборат бўлган.

«Алпомиш» достонида ҳам Барчиннинг шартлари эпик сюжет чизиғида муҳим ўринни эгаллайди. Халқ достонлари анъаналари бўйича талабгор ботир қизнинг шартларини бажариши ёки рақибининг қўлида жон бериши керак. Қаҳрамонлик ва мардликни акс эттирувчи бу шартлар достон вариантларида турлича қўйилади ва ҳал қилинади. Жумладан, Умир шоир ўғли ва шогирди Қора бахши Умировнинг «Алпомиш» достони вариантыда Барчин қўйган шартлар ва унда ишлатиладиган қуроллар ҳам темир давригача бўлган пайтга англатади. Пойга, кураш, ёй отиш, минг қадамдан танга пулни уриш кабиларни қадим даврларга хос ҳолатларда деб ҳисоблаш керак.

Бу шартлар Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Эгамберди бахши, Мурод Отабой ўғли ва Берди бахши каби бахшиларининг вариантларида Барчин томонидан; Бекмурод Жўрабой ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Умир шоир вариантларида эса Тойчахон томонидан қўйилади. Шартнинг қиз томонидан қўйилиши қадимий никоҳ маросими анъаналарига жуда мосдир. Масалан, Хушбоқ бахши вариантыда шартларнинг тўртта бўлиши ва уларнинг бири (пойга) Қоражон ва Бойчибор орқали, икkitаси қаҳрамоннинг ўзи томонидан бажарилади. Жумладан:

Мен тегаман нор билакли полвонга,
Кураш тушиб тўқсон алпни йиққанга...

Демак, Барчин Алпомишнинг енгиб чиқишини билади. Бойчибор ҳам назаркарда от. Тасаввуф йўналишида талқин қилсак, у ҳам Алпомишга пир, ҳам мададкор. “... Бойчибор бовловни ётиб, “Қўнғиротдан Ҳақим билан не умидда келган эдик. Пойгачилар борса, ўзиб борган отни кўрса, менга ишониб, Барчиндан куруқ қолса, бир куни ўлмай борсам, қандай қилиб эгамнинг юзига қарайман”, деган ўй келди. Бойчиборнинг ҳаёли бузилди, кўздан ёши тизилди, жон ҳолатда бир жийрилиб чўзилди, оёғидаги арқон пичоқ билан кесгандай узилди...”

Шартларнинг сони дoston вариантларида тўртта, учта, иккита бўлиб, кураш ва пойга шартлари ҳамма вариантларда мавжуд. Ёй тортиш, минг қадамдан танга пулни уриш шартлари эса, турғун бўлмай, дoston вариантларининг бирида бўлса, иккинчисида мавжуд эмас.

Никоҳ шартларига оид этнографик лавҳалар «Алпомиш» дostonи вариантларидан ташқари Қодир баҳши Рахимовнинг «Келиной» дostonи вариантларидан ҳам учрайди. Ушбу ҳолат дostonда Сўлтоқ ва Норғулойнинг алп сифатида кўриниши, шарт қўйилиши ва уларнинг курашида намоён бўлади:

Мен шартимни сен олдингга қўяйин,
Бор кучимни билагимга қўяйин,
Мени билан олиш, мени йиқитсанг,
Тан бағишлаб майли санга тияйин...

Мазкур шартлар тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, «никоҳ» билан боғлиқ қадимий урф-одатларга, ижтимоий ҳаётдаги реал воқеа ва ҳодисаларга бориб тақалади. Шунингдек, баҳодир қиз ҳақидаги анъанавий тушунчаларнинг қадимий илдизлари матриархат даври турмуш тарзига оид реал муносабатлар билан ҳам боғлиқ.

В.Вербицкийнинг ёзишича, тоғли олтойликларнинг қаҳрамонлик дostonларида куёвнинг жасурлиги, чаққонлиги ва кучини синаб кўриш, келин билан куёв ўртасида бўладиган ўзаро рамзий беллашувларга оид маълумотлар келтирилган. Унинг фикрича, «байга» («пойга», «конская

состязания») баъзи бир олтой халқларида «тўй базми», «тўй тантанаси» деган маъноларни англатган. Жумладан, «Алпомиш» достонининг олтой вариантыда, никоҳ шартларининг 3 та бўлганлиги келтириб ўтилади. Мусобақа шarti «кимнинг камон ўқи тўғри бориб тегади; кимнинг оти кучлироқ; кимнинг кучи кўпроқ», яъни, «камондан ўқ ўзиш», «пойга», «кураш» шартлари тарзида ўз ифодасини топади.

Аслида никоҳ муносабатларига икки томонлама эътибор берилиши керак бўлган ўринлар ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, йигит томонидан қиз танлашда, йигитнинг онаси, холаси ёки турмушга чиққан опаси муҳим ўрин тутган. Агар келин бегона оиладан бўлса, келиннинг уйига йигит томон вакиллари бир неча марта боришган. Бўлажак келиннинг ижобий ва салбий томонлари ўрганилган. Бунда қизнинг ўз оиласидаги ўрни, яъни, овқат тайёрлай олиши, нон ёпишни билиши, кийим-кечак тика олиши ҳамда қизнинг соғ-саломатлигига алоҳида эътибор берилган. Достонда эса бу ҳолатлар учрамайди, чунки Алпомиш билан Барчин юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бир ака-уканинг фарзандлари бўлганлиги туфайли, икки оиланинг умумий ҳолати бир-бирига маълум бўлган.

Қадимги ҳинд достони «Маҳабҳорат» достонида ҳам шаҳаншоҳнинг қизи Дравпадини никоҳига олиш учун камондан ўқ узиб, беш маротаба нишонга теккизиш шarti қўйилади. Бу мусобақада Аржун ғолиб келади. Қизни ўзининг ва оғайниларининг никоҳига («полиндария») олади. Бу афсона асосида қадимги ҳиндларда мавжуд бўлган «сваямвара» одатидир. Бунга кўра ҳарбий табақа (каста)дан чиққан қиз куёвни ўзи танлаган ёки никоҳ мусобақаларида ғолиб чиққан йигитга турмушга чиққан. Бу одат Ҳиндистоннинг бир қанча ҳудудларда сақланиб, халқ достонларида ҳам ўз аксини топган.

Шунингдек, корейс халқининг «Жумўнг» достонида қаҳрамоннинг камондан “ўқ отиш мотиви” унинг “алп”лигини кўрсатадиган асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг табиатида илоҳийлик мавжудлигини, яъни Жумўнг ўқ-ёй тимсоли сифатида тасаввур қилинган қуёш тангрисининг ўғли

эканлигини кўрсатади. «Алпомиш» достонида эса эпик қаҳрамон етти ёшга тўлганида ўзининг алплигини, эл-юрт бирлиги учун туғилганлигини бобосидан қолган камондан ёй отиш орқали исботлайди. Бинобарин, Евроосиё халқлари мифологиясида камон ва унинг ўқлари давлат ҳамда ҳокимият белгиси, одамни ёвуз кучлар хуружидан ҳимоя қилувчи магик ашё сифатида талқин қилинган. Ўқ-ёйнинг ҳокимият, давлат ва бахт тимсоли деб тасаввур қилинганлиги «Ўғузнама»да ҳам ўз ифодасини топган.

Эпосдаги камондан ўқ отиш мотиви қадимги туркийларнинг қуёш культига дахлдор мифлари билан алоқадор. Зеро, қуёш нурларини камон ўқига менгзашга асосланган мифологик тасаввурлар Юнонистондаги Дефей ибодатхонасини ҳимоя қилувчи илон Руткон ва Титуйосни ўлдирган қуёш тангриси Аполлон талқинида ҳам кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам мифологияда қуёш ўз ўлжасини ўқ узиб овлайдиган овчи, қуёш нури эса камон ўқидир. **Қуёш билан боғлиқ бундай мифик тасаввурлар тош даврида яшаган ибтидоий овчиларнинг асотирий қарашлари маҳсулидир.**

Қадимда ўқ-ёй ҳокимият тимсоли саналиб, ёй отиш орқали давлат ҳукмдори бўлиш учун зарур магик қудратга эга бўлган куч ва қувват эгасини аниқлаш воситаси, деб тасаввур қилинган. Ғайриоддий ҳомийлар мададига таянган, ҳомий-руҳлар томонидан танланган, тангрининг ўғли ёки ҳомий кучлардан қувват олган кишигина шундай имкониятга эга бўлиши мумкинлиги ҳақидаги тасаввурлар қаҳрамонлик эпосида ёй отиш мотивининг келиб чиқишига асос бўлган.

Этнолог олимларнинг фикрича, халқларнинг қаҳрамонлик шартлари моҳиятан, қадимда йигитларнинг жасурлиги, мардлиги ва кучини синаб кўришга қаратилган. Мазкур одатлар Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан яшаган халқларида ҳам сақланиб қолган. Юнон ёзувчиси Клавдий Элиан (милодий II асрнинг охири-III асрнинг бошлари) таъкидлашича, бу одат сак қабилаларида мавжуд бўлган. Унга кўра қабиладан бирор йигит уйланиши учун, албатта

қиз билан курашга чиқиши шарт бўлган. Агар бу ўйинда қиз ғолиб келса, йигит унинг қулига айланган, акс ҳолда йигит қизни ўз никоҳига олган.

Айнан мазкур одатлар қozoқ ва қирғиз халқларида ҳам мавжуд бўлиб, бу одат «қиз қочар», «қиз бўри», «қиз ови» деб номланган. Элшунос А.Диваевнинг ёзишича, «қиз қочар» ўйини бўлажак келин ва куёв ўртасида ўтказилган. Бу ўйин шартига кўра, келин куёвга белгиланган масофадаги бирор жойни кўрсатади. Келин биринчи бўлиб от чоптириб ўша марра томон кетади ва унинг изидан куёв от кўяди. Бу ўйинда қиз белгиланган масофани йигит етиб келмасдан босиб ўтишга ҳаракат қилади. Агар куёв келинни ортга қолдириб, белгиланган жойга қадар етмай, унда куёв келинни ўз никоҳига олган. Агар бу ҳолатнинг акси бўлса, келин баъзи ҳолатда куёвни отдан уриб тушириб юборган. Мазкур ҳолатда, мусобақа шартига биноан йигит қурбонлик қилиши ёки ўйин иштирокчиларига зиёфат бериши шарт бўлган. Агар қиз отдан йиқилса, жарима тўламаган.

Бу удум қozoқ халқ достони «Жилкелдик» да ҳам ўз ифодасини топган. Достонда Жилкелдик от пойгаси шартида Телегейнинг қизидан ғолиб келади ва қизнинг отига ўтириб, уни олиб кетади. Қалмоқларда куёв от пойгасида келинни қувиб ўтиши ва биринчи бўлиб, белгиланган жойга етиб келиши шарт бўлган.

Хуллас, матриархал уруғчилик жамиятида чорвадор аҳоли ҳаётида хотин-қизларнинг оила ва турмушдаги мавқеи нисбатан мустақил бўлган. Уларнинг ижтимоий мавқеи эркаклар билан баробар бўлганлиги, ҳатто айрим ҳолларда урушлар ва жангу-жадалларда ҳам иштирок этишлари баҳодир қиз образи яратилишининг реал шарт-шароитлари ҳисобланади. «Алпомиш» достонидаги баҳодирлик тортишувлари (Барчин шартлари) талқинида шу асар яратилган ва қуйланиб келган даврлардаги реал никоҳ урф-одатлари, матриархат уруғчилик даврининг таъсири сезилса-да, никоҳ шартларини патриархат уруғчилик даври билан боғлаш бироз ҳақиқатга яқинроқдир.